

УДК 821.161.2.091:821.161.1.091]:7.04

DOI 10.31494/2412-933X-2018-1-5-172-180

Калинюшко О. А.,

аспірантка,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

olesia94@ukr.net

ГЕРОЙ-МАНДРИВЕЦЬ У ПОШУКАХ ВНУТРІШНЬОЇ ГАРМОНІЇ ("ОФОРМЛЯНДІЯ, АБО ПРОГУЛЯНКА В ЗОНУ" М. КАМИША ТА "НАВКОЛО СВІТУ" О. ЄРМАКОВА)

Анотація

У статті в контексті вивчення літературної подорожі "своїм" простором проаналізовано специфіку втілення ескапістського мотиву у творах українця М. Камиша "Оформляндія, або Прогулянка в Зону" та російського письменника О. Єрмакова "Навколо світу". Окреслено взаємозв'язок між "внутрішньою" подорожжю та власне мандрівкою у escape-тревелогі.

Ключові слова: "література втечі", escape-тревелог, герой-мандрівник, цивілізація / природа.

Summary

The article argues that journey fosters the formation of the individual's personal identity by means of its "own" space. The author emphasises an intimate nature of the travels made by protagonists from M. Kamysh's "A Stroll to the Zone" and O. Yermakov's "Around the World" travelogues. The current research uncovers the specificity of escape from civilization motif as the heart of disaster in writers' escape-travelogues. The space of desolation and absence of human beings has been described as one which is endowed with power to cure. At the same time, the concepts of "the unity of human and nature" and "the lack of haste" have been outlined as peculiar ways of characters' personal identity harmonization. The article proves modification of typical traveller's archetype to the escapist's archetype reflecting the combination of travellers' attitude motif and their demiurgic intentions.

Key words: "escape literature", escape-travelogue, travelling character, civilization / nature.

Феномен ескапізму (від англ. escape – втеча), який у психології та філософії трактується як втеча від дійсності людини, що опинилася в кризовій чи стресовій ситуації або ж просто не бажає боротися із життєвими труднощами, у світ мрій та ілюзій, отримав наукове обґрунтування у другій половині ХХ століття. Тоді ж спостерігаємо появу поняття "література втечі", переважно на означення літератури жанру фентезі або ж, рідше, у широкому значенні, – для окреслення літератури масової. Р. Гейлман акцентує на розважальній функції ескапістських творів, ототожнюючи поняття "література втечі" та "ескапістська література" [10]. Натомість у виданні Дж. Куддона запропоновано вважати літературою втечі твори Першої та Другої світових воєн "про втечу з ув'язнення – переважно з таборів військовополонених" [8, 405]. Отож, як

бачимо, паралельно побутує два розуміння літератури втечі: згідно з першим втікачами від дійсності, ескапістами є письменник та реципієнт твору, згідно із другим роль утікача приміряє на себе персонаж.

У постмодерну добу спостерігаємо формування жанрового різновиду, визначеного нами як “escape-тревелог”, герой якого тікає від суспільства та цивілізації, аби віднайти спокій та гармонію у єднанні з природою. Втеча та ескапізм не є поняттями одного порядку, адже “найважливішою особливістю ескапістської свідомості є те, що людина не просто біжить, а втікає у вигаданий і сконструйований нею світ” [5]. Саме в цьому жанрі спостерігаємо органічне поєднання втечі фізичної та “психологічного дезертирства”, що продиктовано інертністю та пасивністю постмодерного героя.

Вивченням ескапістського мотиву в літературі займалися І. Девдюк, Н. Лєсова, К. Караван, Г. Карпенко, І. Пологова, Д. Шевчук, Я. Шевчук та ін. Проте в контексті вивчення “escape-тревелога” та подорожі героя “своїм” простором ця проблема раніше не висвітлювалась. Мета нашої роботи – зіставити особливості здійснення ескапістської подорожі протагоністами тревелогів українця М. Камиша та росіянина О. Єрмакова.

“Оформляндія, або Прогулянка в Зону” (2015) – дебютна книга Маркіяна Камиша. Народився письменник у сім’ї ліквідатора наслідків Чорнобильської аварії. Письменник зображає власний досвід сталкерства, тобто нелегальні походи до Зони, де провів більше 200 днів та по якій пройшов понад 7 тис. кілометрів. Олег Єрмаков – автор тревелога “Навколо світу” (2016), присвяченого мандрям його малою батьківщиною – Смоленщиною. Письменник відомий насамперед як автор воєнної прози, яка базується на пережитому ним досвіді – участі в Афганській війні.

Обидва герої демонструють модель подорожі “своїм” простором. М. Шульгун зауважує, що одним із “твердих параметрів” жанру “подорожі” є “специфічний кут бачення – герой позиціонується як спостерігач чужого світу”, “однак ця риса не прикметна для мандрів рідною країною” [7, 31]. Герой, який подорожує “своїм” простором, вглядається насамперед у себе; відсутність протиставлення свій-чужий відкидає потребу в пізнанні, що активізує екзистенційні пошуки персонажа. Таким чином, ведучи діалог в собі, мандрівник здійснює “відкриття” у сфері особистої ідентичності.

Наголошуємо, що вирази “подорож рідною країною” та “мандрівка “своїм” простором” не вважаємо тотожними. “Свій” простір мислиться нами як близький герою ментально.

Для героя “Оформляндії” подорожі в Зону – це насамперед можливість перебороти свою незахищеність перед трагедією. Гра зі смертю, в яку герой вступає добровільно, всотуючи в себе радіоактивне

випромінювання Чорнобилю, дозволяє йому відчути власну маскулітність та позиціонувати себе як достойного сина, адже його батько-ліквідатор, зійшовшись із радіацією у двобої, не спасував перед небезпекою.

Вирушаючи в дорогу, герой потрапляє в спроектовану ним альтернативну реальність. Протагоністу “Оформляндії” зовсім необов’язково тікати від простору Зони, аби позбутися тиску трагедії, йому достатньо переінакшити її образ у своїх уявленнях. Зона для героя-сталкера, як зазначає він сам, – *“місце релаксу”* [3, 8]. Образ традиційно суворої Чорнобильської зони відступає перед образом Чорнобильщини – осередка веселоців та пригод, де *“шампанське гасить гейзером”* [3, 44] та гримить салют у новорічну ніч, де герой зустрічає свій день народження, віднаходить спокій та умиротворення в православному храмі села Красно [3, 81]. Зона, створена уявою сталкера, романтизована та подеколи навіть міфологізована. Вона – жива, і прикметно, що почесними її мешканцями є не люди, а Сонце, Зима, Злива, Чугайстер, Генерал Рись та пугач Армавір, яких автор виокремлює, виводячи їх імена із великої літери.

Утім ідеалізований образ Зони, зображений у тревелозі, співіснує із натуралістичним, що оприявнюється, зокрема, через балансування стилю оповіді між метафоричним та різким жаргонним. Потрапляючи в Зону вперше, невідготівана людина пізнає її реалістичний вияв, ідеалізований же Чорнобиль відкривається лиш обраним, які зуміли пройти ініціацію втомую та страхом.

Героя О. Єрмакова мандри безлюдними стежками Смоленщини рятують від споминів про досвід афганської війни. Як особисту драму сприймає мандрівець відмову місцевої жительки Воскресенська впустити його із другом у будинок перечекати дощ, який спіткав їх у знаковому для нього першому поході після служби: *“И встреча, которую нам оказала неведомая жительница русской глуши, приобретала символический смысл. <...> Да и различные недорозумения, повсеместно происходившие с возвращавшимися афганцами, знаменитая реплика “Мы вас туда не посылали” резонировали с этим случаем...”* [2, 27]. Із роками розчарування героя у цивілізаційній силі світу лише посилюється, про що свідчить випадок, який сколихнув його свідомість під час походу до перукарні в жовтні 2014 року. Герой унікав телевізійного сміття уже двадцять років, а там його зненацька застало *“политизированное ток-шоу, судачили под аплодисменты массовки о происходящем у наших братьев-соседей”* [2, 364]. *“Выступления ораторов, общая атмосфера – все было в каком-то чаду. И этот чад – мифотворческий. Коротко можно сформулировать так: мы – херувимы. Забыто все. Сталинские жертвы, танки в братских странах, три миллиона убитых афганцев, разгромленный Грозный.*

Ничего не было! А кругом враги, да вон новые фашисты” [2, 364], – обурюється герой-оповідач. У мандрах він рятується від хаотичного шуму міста, набридливих телефонних додзвонювачів та балакучих таксистів. У творі віднаходимо протилежні образи батьківщини героя: негативізований етнообраз сучасної Росії, яка уособлює цивілізаційний центр, та ідилічний образ Росії первісної аполітичної, яку він знаходить у смоленській глибинці.

Тавруючи місто, подорожанин ідеалізує село як осередок пасторальності, а отже, джерело миролюбності та затишку, прототип якого віднаходить у віддалених мальовничих лісах та закинутих садах Смоленської землі.

У подорожі “своїм” простором відсутнє “протиставлення “свого” “чужому”, проте опозиція “профанне / сакральне”, яка базується на цьому протиставленні (зв’язок між ними доведено А. ван Геннепом), у творах М. Камиша та О. Єрмакова прочитується.

Емоцію страху, яка визначає стосунки героя-мандрівника із “новим”, у тревелозі “Оформляндія” заступає почуття духовного трепету перед величию Зони. Надреальне сприймання сталкером Чорнобиля базується не на страхові, яким у пізнанні Зони керується нелегал-початківець, що повинен *“жахатися хижих звірів, а верески косуль і лосів сприймати за рик розлючених ведмедів”* [3, 36], а у глибокому духовному зв’язку із місцем. Сталкер М. Камиша зневажливо ставиться до офіційних туристів, які зазіхнули на таємничість та святість Чорнобиля, розстрілявши його своїми дзеркалками. Він закидає туристам як провину знищення страху перед Чорнобилем, проте в цьому звинуваченні криється не смуток героя через нестачу адреналіну від походів у Зону, а жаль від профанізації святині та втрати сакрального страху перед нею.

Сакральність Смоленської землі визначається паломницькими інтенціями головного героя тревелога “Навколо світу”. Далеко від міської суєти оголюється язичницька сутність мандрівника. Він провадить: *“Ну, а я оставался в пространстве горы, родника и недалекого леса. Хотя это пространство, просвеченное насквозь солнцем, и казалось немного другим, эфирным. И например, лес был более именем, чем сообществом деревьев, кустарников, трав, птиц и зверей. <...> Мир явственно раздваивался”* [2, 13]. Розщеплення світу, яке підмічає герой-оповідач, свідчить про те, що Смоленщина відкривається перед ним водночас як край предметний, буденний і як місце сакральне. Мета аскетичних мандрів героя – ввійти у стан зміненої свідомості, який він зіставляє із феноменом посвячення в шамани, адже саме в такому напівбожевільному стані, на його думку, стає можливим *“соприкосновение с сакральным, что дает особую силу”* [2, 78].

Герой М. Камиша та О. Єрмакова творять цілісний, герметичний “свій” простір, де діють закони сакрального характеру та який протиставляється світу профанному.

Ще хлопчиком герой О. Єрмакова разом із друзями умовно окреслив межі своєї місцевості та найменував її “сімдесят третьою землею” за аналогом із щасливими землями давніх китайців. *“Счастливыми они стали оттого, что там жил в свое время мудрец, мифический персонаж или поэт”* [2, 48], – пояснює герой-оповідач. У свою дорослу мандрівку він вирушає із дитячою мрією – дізнатись, *“каким поэтом процвела эта земля”* [2, 48]. Початково, видатною постаттю, яка виправдовувала існування так званої “сімдесят третьої землі” був Меркурій – “не поет, але воїн”, який урятував місто від монголо-татар, і сталося це, як зауважує оповідач, якраз недалеко від зупинки приміського поїзда “Триста сорок дев’ятий кілометр”. Ця зупинка мислилась героєм як початок щасливої землі та її сакральний центр. Встановлюючи центр місцевості і відповідно освячуючи свій мікросвіт, він приміряє на себе роль деміурга, адже “сімдесят третя земля” побудована за канонами наших першопредків, які вірили, що “відкриття або створення вихідної точки – центру – рівнозначне створенню Світу” [1, 13]. Наближаючись же до розгадки імені поета місцевості, мандрівець відшукує портал у трансцендентне, адже за М. Еліаде, “священне місце є розривом в однорідному просторі”, а “символом цього розриву є “отвір”, який дозволяє перейти з одного космічного рівня на інший...” [1, 21]. Долею випадку герой дізнається, що поетом цієї “сімдесят третьої землі” є письменник О. Твардовський. Віднині сакральним осередком краю стає хутір Загор’є, в якому народився майбутній поет. *“Твардовский пришел по тропинкам местности. По ним и по ручьям притекла його поэзия. / Настороженно я пустился в это новое странствие”* [2, 165], – розповідає подорожанин.

Герой О. Єрмакова двадцять років не наважувався наблизитись до батьківського дому поета, блукаючи навколо. Вирішивши *“объехать всю местность, пуститься в кругосветку”* [2, 400], мандрівець переживає почуття наближення до святині. Акт відвідання героєм Загор’я є кульмінацією його мандрів та актуалізує архетипність подорожі. Протагоніст О. Єрмакова відчуває символічне переродження, пов’язане із виходом у сферу трансцендентного. Протягом усієї розповіді він переживає своєрідну дисоціацію особистості, то оповідаючи про свої мандри від першої особи, то переконуючи себе та реципієнта, що те, що сталося у дорозі, відбувалось із уявним екзотичним землеміром із Піднебесної. Вводячи образ китайця-землеміра, автор об’єктивізує та містифікує оповідь одночасно. Неймовірні видіння російського мандрівника – представника західної, а отже, більш раціональної культури сприймаються як вигадка, галюцинації, образ же речника країни

іраціонального Сходу гармонійно вписується у фантасмагоричну реальність оповіді. Після “навколосвітньої мандрівки” героя вперше спостерігаємо символічну зустріч обидвох його іпостасей. Чоловік із монголоїдною зовнішністю продовжує свою експедицію, герой-мандрівець же вирушає додому. Така розв’язка демонструє віднайдення героєм духовної цілісності та відмову від маски ескапіста, персоніфікованої в особі землеміра.

Як і герой О. Єрмакова, творцем “свого” простору постає також герой-подорожанин М. Камиша. Він освячує Зону, визначаючи її центром та символом “гігантські мачти Чорнобилю-2”. Попередній центр Чорнобильської зони – трубу, “символ наших [сталкерських – О. К.] походеньок, на тлі якого було просиджено молодість на прип’ятських дахах” [3, 65], – розібрали, отож, майбутнє Зони під загрозою. Подорожанин непокоїться, аби новим центром Чорнобиля не став Саркофаг. Його побоювання зрозумілі, адже труба та антени Чорнобилю-2 – атрибути ЧАЕС до аварії та Зони сталкерської, а отже Зони “живої”, Саркофаг же є символом катастрофи.

Герой О. Єрмакова уникає попутників чи спілкування із місцевими мешканцями. Асоціальність героя відображає його заакцентованість на внутрішньому вимірі мандрівки. Подорожанин усвідомлює, що основна подорож завжди здійснюється у свідомості індивіда. Проте мандрування Смоленщиною гарантує йому усамітнення та тишу, які є неодмінними супутниками екзистенційних пошуків людини, місто ж йому цього дати не може. “Поднебесная всюду одинакова” – нотує герой, цитуючи Лао-цзи, й додає: “Но не всюду в уши кричит ведущий и трезвонит телефон” [2, 58].

Рішення покинути міську суєту заради відлюдницьких мандрів прийшло до протагоніста тревелога “Навколо світу” в особливо складний період життя. Після двадцяти чотирьох років письменницької кар’єри він зіткнувся із незатребуваністю його праці, що стало причиною входження у тривалу депресію. Відмова мандрівця від суспільного життя та своєрідна обітниця мовчання, якої він вирішує дотримуватись, – пасивний акт протесту людини, що змушена відійти від словесної творчості. “Старая вера в слово, как нечто большое, – усипляющая вера? пояс муссонов?” [2, 39], – розмірковує він. Проаналізувавши дії мандрівника крізь призму теорії Е. Фромма про “втечу від свободи”, робимо висновок: відчуження героя від соціуму не є самометою його подорожі, а лише відбиває кризовий етап у самоусвідомленні письменника. За Е. Фроммом, розвиваючись, зростаючи як індивідуальність, людина поступово втрачає відчуття захищеності, дароване так званими “первинними узами”. Коли ці зв’язки руйнуються, перед нею відкриваються два шляхи. Один веде її до “позитивної свободи” через любов та спонтанну активність, інший, другий шлях – це

шлях назад: відмова людини від свободи у спробі перебороти свою самотність, за який їй приходится часто розплачуватись тим, що все життя перетворюється в одну автоматичну діяльність [6].

Обрати шлях автора потенційних бестселерів означало б для героя втратити себе, продовжувати писати в шухляду – надалі потерпати від суспільної нереалізованості. Щоб не зрадити собі, ставши одним із когорти літераторів, які *“стали кочевниками – следуют за читателем, ну, пишут, например, детективы и статьи в гламурные журналы”* [2, 39], герой таки вирішує стати кочівником, втім іншого ґатунку. Щоб досягнути “позитивної свободи”, герой зважується *“стать “светописцем”* – присвятити своє життя фотографії й розпочати співпрацю із журналами з мандрівницьким нахилом такими, як *“Навколо світу”* чи *“Гео”* [2, 45]. Отож, втеча повертає герою цілісність та впевненість у собі, позбавляє від комплексу непотрібності.

Герой М. Камиша визнає перевагу усамітнених мандрівок над подорожуванням у компанії, як і герой О. Єрмакова, хоч часто водить у Зону друзів та знайомих. Сталкер зауважує, що такі екскурсійні походи обтяжують його та не дозволяють по-справжньому насолодитись Зоною: *“Коротше, коли береш когось на прогулянку – кидаєш собі на голову каналізаційний люк з дев'ятого поверху, люк зобов'язань і правил”* [3, 93].

Як і протагоніста тревелога О. Єрмакова, героя М. Камиша штовхає у мандри нереалізованість у соціумі. Рішення стати сталкером було продиктоване потребою героя отримати суспільне схвалення своєї діяльності, відчутти власну значимість, натомість він наштовхується на нерозуміння, що лиш підсилює його залежність від Зони та спрямовує до саморуйнування.

Захоплення героя походами схоже на манію чи наркотичну залежність. Психологічний дискомфорт стосунків із Зоною пробуджує в ньому пристрасть до руйнування, потяг до чого спостерігаємо як у мріях героя, що одного разу *“...Антену спляють, а Прип'ять – знесуть важкою технікою...”* [3, 44], так і в безпечному ставленні до подорожей простором, відвідування якого загрожує втратою здоров'я та життя. Ю. Кропив'янська підмічає: *“Зона – центральний персонаж Камиша і водночас його true love”*, а історія прогулянок героя – *“любвний роман, анатомія залежності-пристрасті...”* [4]. Містичне ж бажання героя, попри можливі небезпеки продовжувати свої мандрівки Зоною, є нічим іншим, як *“заворожливим танатичним потягом”* [4]. Е. Фромм констатує, що потяг до руйнування з'являється у людини одночасно із бажанням *“позбутися почуття власного безсилля перед зовнішнім світом”* і в тому разі, якщо об'єктом знищення не можуть стати інші люди, то руйнівні тенденції індивіда спрямовуються на нього самого [6]. Знищити Зону мандрівцю не під силу, хоч він і дбає про те, аби ліквідувати її як осередок апокаліпсису, проте він може вбити себе й припинити цим жестом двобій

із Чорнобилем. Герой фанатично із кожною прогулянкою наражає себе на небезпеку та всіма своїми вчинками демонструє, що думки про смерть від радіації його не лякають, а радше умироутворюють. Отож, за Е. Фроммом, на відміну від героя-мандрівника О. Єрмакова, герой-подорожанин М. Камиша відмовляється від свободи, не знаходячи сил витримати тиск соціуму.

Герой О. Єрмакова долає внутрішню дисгармонію не лише шляхом переміщень у просторі, а й через відкриття подорожі як часового порталу. Хронотоп тревелога “Навколо світу” суперечить законам логіки. Опіраючись на вчення М. Фуко, визначаємо часопростір тревелогу гетеротопією із яскраво вираженою руйнацією часової осі. Як констатує філософ, гетеротопії – це щось “на кшталт контртопосів, різновид вдало втіленої утопії, де всі реальні топоси, які тільки можна віднайти в культурі, відтворено, спростовано й інвертовано водночас” [9, 24]. Картина погоні вершників за волхвом відсилає до Смоленщини часів становлення християнства; образ Росії воєнного періоду та антипоміщицьких повстань підказує, що події відбуваються у післяреволюційній Росії. Водночас герої минулих епох активно взаємодіють із оповідачем тревелога, що дезорієнтує реципієнта. На сприймання парадоксального хронотопу твору як гри свідомості героя-оповідача налаштовує тревелогічна форма твору із традиційною настановою на достовірність. Образи минулого, видобуті героєм з глибин колективного несвідомого, актуалізують надзавдання його подорожі – *“постичь речь своей земли. <...> Прослышатъ в сегодняшней речи слова древние, сокровенные”* [2, 49].

Надмета походів героя М. Камиша – нівелювати трагедійний пафос в рецепції Чорнобиля, протиставивши Зону часів катастрофи сучасній як осередку гуртування сталкерів. Трансформувати образ Чорнобиля означає зробити крок до творення нового психообразу нації, звільненого від комплексу жертви. Для героя М. Камиша, як і для інших ровесників Аварії, Зона *“стала землею спокою і застиглого часу”* [3, 7]. Зовнішній світ вимагає від людини поспіху, аби вижити, вона перетворюється у безвільного заручника часу, Зона ж дозволяє розслабитись та віднайти власний ритм життя, адже тут давно діє лише час циклічний. Отож, для сталкера існує лише теперішній вимір Зони.

Таким чином, подорож “своїм” простором сприяє формуванню індивідом особистої ідентичності. Прикметно, що герої М. Камиша та О. Єрмакова уникають людей на шляху своїх мандрів: подорожі персонажів є інтимними, як і їхня мета. Як для героя тревелога М. Камиша, так і для протагоніста тревелога О. Єрмакова подорож – портал втечі від дійсності. Внутрішня рівновага відкривається їм через пізнання гармонії у первісній єдності людини із природою та в умовності поняття часу. Герой “Оформляндії” відшукує внутрішній спокій, подорожуючи простором “катастрофи”, а героєм твору “Навколо світу”,

навпаки, керує бажання фізично відмежуватись від його осередку, уособленого в цивілізації. Ця розбіжність дозволяє зробити висновок про першорядність втечі внутрішньої над мандрівкою просторовою у ескапістських тревелогах.

Архетип мандрівця, трансформований в умовах реалій постіндустріального суспільства в архетип ескапіста, вбирає у себе як модель ініціації подорожанина, що реалізується через духовне вивищення індивіда у мандрах, так і архетип деміурга, поява якого обумовлена заакцентованістю ескапіста на конструюванні сакральних світів, антитетичних профанній непривабливій дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / М. Еліаде ; [пер. Г. Кьорян, В. Сахна]. – К. : Основи, 2001. – 592 с.
2. Ермаков О. Вокруг света / О. Ермаков. – М. : РИПОЛ Классик, 2016. – 432 с.
3. Камиш М. Оформляндія, або Прогулянка в Зону / М. Камиш. – К. : Нора-Друк, 2015. – 129 с.
4. Кропив'янська Ю. Оформляндія: годинник, який іде [Електронний ресурс] / Ю. Кропив'янська. – Режим доступу : <http://litakcent.com/2015/12/30/oformljandija-hodynnyk-jakuj-ide/>
5. Труфанова Е. Эскапизм и эскапистское сознание: к определению понятий [Электронный ресурс] / Е. Труфанова // Философия и культура. – 2012. – № 3. – С. 96–107. – Режим доступа : http://www.nbpublish.com/fkmag/contents_2012_3.html#17971
6. Фромм Е. Бегство от свободы [Электронный ресурс] / Е. Фромм. – Режим доступа : <http://pramen.io/wp-content/uploads/2016/04/Эрих-Фромм.-Бегство-от-свободы.pdf>
7. Шульгун М. Сучасна література подорожей: метажанр, типологія, імагологічний аспект / М. Шульгун. – К. : Талком, 2016. – 416 с.
8. Cuddon. J. A dictionary of literary terms and literary theory / J. Cuddon. – Oxford : Wiley-Blackwell, 2013. – 784 p.
9. Foucault M. “Of Other Spaces” / M. Foucault ; [trans. J. Miskowiec] // *Diacritics* 16. – 1986. – № 1. – P. 22–27.
10. Heilman R. Escape and Escapism Varieties of Literary Experience / R. Heliman // *The Sewanee Review*. – 1975. – Vol. 83. – № 3. – P. 439–458.

Стаття надійшла до редакції 5 березня 2018 року